

УДК 159.922-057.87

DOI 10.31652/2415-7872-2020-62-230-237

## СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

В. В. Шахов

[orcid.org/0000-0002-1069-9295](https://orcid.org/0000-0002-1069-9295)

*У статті розкривається провідні соціально-психологічні детермінантами становлення професійної самосвідомості майбутнього психолога: соціально-когнітивні, соціально-емоційні, соціально-мотиваційні та соціально-конотативні, що визначають успішність професійної підготовки у закладі вищої освіти та подальшу самореалізацію в професійній діяльності.*

**Ключові слова:** професійна самосвідомість, професійне становлення, самореалізація, локус-контроль, соціальний статус, соціальний контроль, самоуправління, соціабельність, самооцінка, ставлення, самоставлення, рефлексивність, образ-Я.

## SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF FORMATION OF PROFESSIONAL SELF-CONSCIOUSNESS OF STUDENTS, FUTURE PSYCHOLOGISTS

V. Shakhov

*The article reveals the leading socio-psychological determinants of the formation of professional self-consciousness of the future psychologist: socio-cognitive, socio-emotional, social-motivational and socio-connotative, which ensure its further successful self-realization in professional activities. The main approaches of leading scientists to the understanding of the essence, structure, psychological mechanisms and factors of development of professional self-consciousness of the individual are determined. Based on the theoretical and methodological analysis of the phenomenon of professional self-awareness, we conducted an empirical study of the socio-psychological determinants of the formation of professional self-awareness of students. We clarified a set of socio-psychological determinants that affect the formation of professional self-awareness, and specified the socio-psychological determinants of the professional self-consciousness of the future psychologist: socio-cognitive, socio-emotional, socio-motivational and socio-connotative, which provide further successful his self-realization in professional activity. As a result of the conducted research it was found out that the basic social and psychological determinants of formation of professional her identity is.*

**Keywords:** professional self-awareness, professional development, self-realization, locus control, social status, social control, self-management, sociability, self-esteem, attitude, self-attitude. reflexivity, self-image.

У студентському віці самосвідомість досягає високого рівня розвитку, що сприяє та визначає напрям розвитку професійної самосвідомості студентів. Такі моральні категорії, як совість, почуття відповідальності або особистісні якості, як сила волі, мужність, прагнення до творчості студенти визначають не тільки шляхом оцінки себе як об'єкта, а шляхом осмислення, переосмислення себе в різних ситуаціях, і ці якості можуть бути або перешкодою на шляху до досягнення мети, або, навпаки, полегшувати процес професійного становлення [3].

Становлення та розвиток професійної самосвідомості зумовлений низкою соціально-психологічних детермінант, від яких залежить успішність формування особистості фахівця, здатної реалізувати себе в професійному середовищі. Ці напрями реалізації співвідносяться з основними новоутвореннями студентського віку: спрямованість у майбутнє, професійне самовизначення, становлення світогляду тощо. Таким чином, зважаючи на те, що найбільш інтенсивне становлення самосвідомості особистості відбувається саме в студентський період її розвитку, що створює сприятливі передумови для активізації соціально-психологічних чинників становлення професійної самосвідомості особистості студентського віку.

Як відомо з виконаних досліджень, становлення професійної самосвідомості особливо інтенсивно відбувається в процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти та триває впродовж всього періоду професійної діяльності (В. Столін, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.) [3;4;5]. Становлення самосвідомості, що пов'язане з потребою в професійному самовизначенні в студентському віці, як найважливішої характеристики професійної самосвідомості [1], є однією із ключових ідей наукових дискурсів науковців щодо вивчення особистості студентського віку. Зокрема, О. Мерзлякова виділяє такі чинники саморозвитку особистості: індивідуально-психологічні, соціально-психологічні та психолого-педагогічні [1, с. 8]. До індивідуально-психологічних детермінант саморозвитку дослідниця відносить готовність студентів до самокерування процесом власного розвитку за рахунок оволодіння стратегіями самопобудови,

самовдосконалення, враховуючи свої індивідуальні властивості, які будуть сприяти саморозвитку, це саморефлексія, спрямованість на життєву та професійну самореалізацію та особистісну самоактуалізацію, інтернальний локус контролю, самопроекування, самоуправління, самоконтроль, позитивне світосприймання, оволодіння елементами асертивної поведінки.

До соціально-психологічних детермінант становлення належать різні впливи навколишнього середовища. Суб'єкт здійснює свій вибір з урахуванням існуючих у суспільстві норм, правил, які інтеріоризуються суб'єктом, і з урахуванням цього формується основа його системи внутрішніх норм і правил дій. При цьому суб'єкт не є розчиненим в оточуючих його стимулах, він здійснює контроль над своєю поведінкою [1].

Таким чином, на підставі проведеного аналізу літературних джерел, можемо зробити узагальнення, що основними соціально-психологічними детермінантами становлення професійної самосвідомості в студентському віці є компоненти розвитку самосвідомості особистості, які формуються під впливом зовнішнього, зокрема професійного оточення (С. Ставицька [2], В. Столін [3], Т. Титаренко [5] та ін.): соціально-когнітивні (рефлексивність, образ-Я, цілепокладання); соціально-афективні, (соціальна оцінка, самооцінка, ставлення, самоставлення); соціально-мотиваційні (потреба в утвердженні, потреба в досягненні, потреба в афіліації); соціально-конативні (соціальний статус, соціальний контроль, самоуправління, соціабельність).

Проблема розвитку самосвідомості та її професійного аспекту є однією з найбільш багатограних і актуальних проблем у сучасній психології. Доказом цього є значний масив теоретичних і прикладних досліджень, присвячених даній проблемі. Професійна самосвідомість як складний психічний феномен, багаторівнева психічна реальність охоплює різні рівні свідомості, індивідуальні та колективні, онтогенетичні та соціогенетичні основи. У своєму дослідженні ми розглядаємо професійну самосвідомість як складну інтегративну властивість особистості, яка відображає її єдність з професійною групою, справою, окремою людиною, що обумовлює наступність професійних характеристик (норм, ролей та статусів) особистості.

Незважаючи на великий обсяг теоретичних і прикладних досліджень, що стосуються проблем самосвідомості, питання професійної самосвідомості майбутнього психолога багато в чому залишаються нез'ясованими. У науці є різні думки щодо факторів, які впливають на формування професійної самосвідомості майбутнього психолога.

У даній статті ми хочемо представити результати проведеного емпіричного дослідження щодо з'ясування провідних соціально-психологічних детермінант, які впливають на становлення професійної самосвідомості студентів-психологів.

На основі виконаного раніше теоретико-методологічного аналізу феномену професійної самосвідомості [6;7;8;9;10] ми здійснили емпіричне дослідження соціально-психологічних детермінант становлення професійної самосвідомості студентів, яке проводилося зі студентами першого та четвертих курсів бакалаврату спеціальності «Психологія» Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Вибірка складала 420 респондентів (по 105 осіб першого та четвертого курсу (по 210 від кожного навчального закладу), з них 302 особи жіночої і 118 – чоловічої статей.

Для дослідження впливу складових соціально-когнітивного чинника (рефлексивність, образ «Я» та цілепокладання) на розвиток професійної самосвідомості студентів ми використали наступні методики: «Тест 20-ти висловлювань» (модифікований на основі методики вивчення емпіричних установок особистості М. Куна, Т. Макпарленда), методика «Особистісного диференціалу» (адаптована в НДІ імені В. М. Бехтерева), методика «Діагностика соціального інтелекту» (тест Дж. Гілфорда і М. Саллівена).

Обрані нами вищевказані методики дозволили дослідити характеристики ідентичності, рефлексивності, а також систему сприйняття студентами своєї особистості («образ-Я»). Результати діагностики дослідження рівня розвитку рефлексивності досліджуваних подані в таблиці 1.

Таблиця 1

**Рівні розвитку рефлексивності у студентів НПУ та ВДПУ 1 і 4 курсів спеціальності «Психологія» (n=400)**

| Рівень рефлексивності | 1-й курс |     |     |     | 4-й курс |     |     |     |
|-----------------------|----------|-----|-----|-----|----------|-----|-----|-----|
|                       | ВДПУ     |     | НПУ |     | ВДПУ     |     | НПУ |     |
|                       | №        | %   | №   | %   | №        | %   | №   | %   |
| Низький               | 4        | 8   | 3   | 6   | 7        | 14  | 7   | 14  |
| Середній              | 43       | 86  | 41  | 82  | 33       | 66  | 32  | 64  |
| Високий               | 3        | 6   | 6   | 12  | 10       | 20  | 11  | 22  |
| Всього                | 50       | 100 | 50  | 100 | 50       | 100 | 50  | 100 |

Виконане дослідження рефлексивності майбутніх психологів засвідчило, що більшість студентів обох навчальних закладів як першого (86% студентів ВДПУ та 82% – НПУ), так і четвертого курсу (66% – ВДПУ та 64% – НПУ) мають середній рівень рефлексивності. Це свідчить про те, що такі студенти, як правило, вдаються до аналізу своїх намірів та поведінки, наслідків своєї діяльності, взаємодії з іншими людьми, але не повною мірою. Вони не завжди можуть зрозуміти позицію іншої людини, поставити себе на місце іншого, зрозуміти свою роль у власному житті та житті інших людей.

Серед студентів першого курсу високий рівень рефлексивності мають лише 6 % студентів спеціальності «Психологія» обох університетів (ВДПУ та (НПУ); серед студентів четвертого курсу 20% студентів ВДПУ та 22% студентів НПУ мають високий рівень рефлексивності. Ці студенти завжди можуть зрозуміти іншу людини, поставити себе на місце іншого, вдається до поглибленого внутрішнього аналізу своєї діяльності, а також вчинків, наслідків взаємодії з оточенням.

Низький рівень рефлексивності мають 8 % студентів першого курсу ВДПУ та 6 % студентів НПУ та по 10 % і 11 % студентів четвертого курсу відповідно з кожного навчального закладу, що свідчить про вкрай слабкий внутрішній аналіз такими студентами своєї діяльності, вчинків, особливо їх наслідків. Труднощі в навчанні, невизначена перспектива знайти роботу в подальшому супроводжуються низьким рівнем рефлексивності у таких студентів, а отже, вони вони потребують ґрунтовної психокорекційної роботи щодо розвитку рефлексивності.

Для дослідження складових соціально-когнітивного чинника становлення професійної самосвідомості у студентів ми використали методику «Особистісний диференціал» Ч. Осгуда (варіант адаптований в НДІ імені В. М. Бехтерева).

Досліджуючи характеристики «образу-Я» респондентів, ми отримали картину самоописів, які відображені в «образі Я» студентів (21 особистісна якість, які відповідають трьом класичним факторам семантичного диференціалу: оцінки, сили і активності). Результати досліджень подані в таблиці 2.

Таблиця 2

**Рівні вираженості факторів оцінки, сили та активності у студентів ВДПУ та НПУ 1 та 4 курсів спеціальності «Психологія» (n=200)**

| Курс   | Оцінка (О) – рівні |    |    | Сила (С) – рівні |    |    | Активність (А) – рівні |    |    |
|--------|--------------------|----|----|------------------|----|----|------------------------|----|----|
|        | Н                  | С  | В  | Н                | С  | В  | Н                      | С  | В  |
| 1 ВДПУ | 34                 | 46 | 20 | 62               | 34 | 4  | 44                     | 54 | 2  |
| 4 ВДПУ | 20                 | 54 | 26 | 44               | 42 | 14 | 22                     | 58 | 20 |
| 1 НПУ  | 36                 | 50 | 14 | 54               | 44 | 2  | 52                     | 38 | 10 |
| 4 НПУ  | 40                 | 50 | 10 | 60               | 40 | 0  | 60                     | 36 | 4  |

Фактор О (оцінка) вказує на уявлення особистості про її реальні особистісні якості. Низькі показники у студентів 34% (ВДПУ, перший курс) і 20% (ВДПУ, четвертий курс) свідчать про те, що вони не вважають себе носіями позитивних особистісних якостей. Разом з тим, вибір професії психолога, як вважають більшість таких студентів, дозволить їм змінити їхнє уявлення стосовно власної особистості. Загалом, ці студенти потребують ґрунтовної корекційно-розвивальної роботи. Незначне зниження цього показника у студентів ВДПУ четвертого курсу, як ми вважаємо, пов'язане із тим, що вони частково адаптувалися до навчального процесу, почувають себе більш впевнено тому, що розуміють, які вимоги висувають викладачі. Зважаючи на те, що значна частина студентів 4-го курсу займаються волонтерською діяльністю, відвідуючи різні соціальні центри, вони навчаються надавати психологічну допомогу не тільки іншим, але й собі.

20% студентів 1-го курсу і 26% студентів 4-го курсу ВДПУ мають високі значення цих показників. Це свідчить про те, що вони усвідомлюють себе носіями позитивних особистісних, соціально бажаних якостей («я знаю, що я, толерантний, співчутливий, урівноважений, доброзичливий...»). На нашу думку, це позитивно впливає на розвиток професійної самосвідомості даної групи досліджуваних. Середні значення за фактором «оцінки» свідчать про те, що особистість знає про власні позитивні якості, приймає їх, задоволена власним образом «Я», але якщо виникають труднощі, може легко змінювати своє уявлення стосовно власних особистісних якостей.

Також значний відсоток студентів перших (36%) та четвертих (40%) курсів спеціальності НПУ ім. М.П. Драгоманова не задоволені власними рисами характеру та образом «Я». Вони не вважають себе носіями позитивних особистісно-професійних якостей, критично ставляться до власної поведінки, власних можливостей і перебувають на низькому рівні за цим фактором. Ще половина досліджуваних студентів НПУ (по 50% студентів 1-х і 4-х курсів) перебувають на середньому рівні показників задоволеності собою, і лише 14% студентів 1-го курсу 10% студентів 4-го курсу повною мірою задоволені власними позитивними характеристиками.

Фактор С (сила) репрезентує уявлення особистості щодо розвитку її вольової сфери (реальна сила образу Я). Аналіз результатів дослідження показав, що більшість студентів ВДПУ спеціальності «Психологія» 1-го курсу (62 %) і 4-го курсу (44 %) мають низькі значення цього показника. Значний відсоток – середній рівень 34 % студентів 1-го курсу ВДПУ і 42 % студентів 4-го курсу ВДПУ. Високі показники за цим фактором мають лише 4 % студентів 1-го курсу ВДПУ і 14 % студентів 4-го курсу ВДПУ. Таким чином, уявлення студентів щодо розвитку їхніх вольових якостей, власну силу волі характеризують їх як таких, що мають недостатній рівень самоконтролю, не здатні утримати прийнятої власної лінії поведінки, їхні погляди залежать від зовнішніх обставин і оцінок.

Також більшість студентів НПУ ім. М.П. Драгоманова 1-х (54 %) та 4-х (60%) курсів мають низький рівень показників за вказаним фактором. На середньому рівні перебувають 44 % студентів НПУ 1-го курсу та 40 % студентів 4-го курсу. Високий рівень розвитку фактору «сила» притаманний лише 2 % досліджуваним 1 курсу НПУ (що скоріше обумовлено яскраво вираженими індивідуальними психофізіологічними характеристиками цих досліджуваних) і відсутній у студентів 4 курсу даної групи. Ми можемо зробити висновок, що уявлення студентів про власну силу й розвиток вольових якостей характеризують їх переважно як астеничних, тривожних, залежних від зовнішніх обставин й оцінок оточуючих; таких, що володіють достатнім рівнем самоконтролю, не в змозі триматися прийнятої лінії поведінки. Це викликає необхідність ґрунтовної системи роботи з розвитку вольової сфери цих студентів.

Фактор А (активність) відображає уявлення досліджуваних про власну особистісну активність (реальна активність Я образу). Проведене дослідження засвідчило, що серед студентів спеціальності «Психологія» ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського переважають ті, які визначають свій рівень активності Я-образу як середній – 54 % студенти 1-го курсу і 58 % студентів 4-го курсу. Значний відсоток осіб оцінює його як низький – 44 % студентів 1-го курсу ВДПУ і 22 % студентів 4-го курсу ВДПУ. І лише 2 % студентів 1-го курсу ВДПУ, проте вже 20 % студентів 4-го курсу ВДПУ – як високий. Це означає, що більшість студентів вважає себе малоактивними у проявах та особливостях вибудовуванні власного професійного становлення.

У студентів спеціальності «Психологія» НПУ ім. М.П. Драгоманова переважає низький рівень фактору «активність» (52 % – 1-й курс та 60 % – 4-й курс). Ще 38 % студентів 1-го курсу НПУ і 36 % студентів 4-го курсу НПУ мають середній рівень активності, і лише 10 % студентів 1-го курсу НПУ та 4 % студентів 4-го курсу НПУ мають високий її рівень. Цікавою тут є й тенденція зниження активності від першого до четвертого курсу, що, можливо, пов'язано з певною втомлюваністю або ж навпаки адаптованістю до вимог середовища, що робить їх професійне становлення більш структурованим. Проте все ж більшість студентів як 1-го, так і 4-го курсів обох університетів вважають себе досить пасивними, малоемоційними. Статистична обробка отриманих емпіричних даних за допомогою U-критерія Манна-Уїтні дозволяє говорити ствердно про статистично значущу різницю в отриманих даних між показниками активності (Фактор А –  $U=886$  при  $p \leq 0,01$ ) студентів першого і четвертого курсів спеціальності «Психологія». Студенти четвертого курсу більш активні при вирішенні різних проблем, порівняно зі студентами першого курсу. Інші показники (рефлексивність  $U=1022$  при  $p \leq 0,12$ , фактор О (оцінка)  $U=1002$  при  $p \leq 0,09$ , фактор С (сила)  $U=1027$  при  $p \leq 0,12$ ) не є статистично значущими.

Для дослідження складових соціально-когнітивного чинника розвитку професійної самосвідомості студентів ми використали такі методики: «Тест 20-ти висловлювань» (модифікований на основі методики вивчення емпіричних установок особистості М. Куна, Т. Макпарленда) та методику «Особистісного диференціалу» (адаптованої в НДІ імені В. М. Бехтерева).

Тест 20-ти висловлювань дозволяє дослідити змістовні характеристики рефлексивної ідентичності особистості, а також систему сприйняття людиною самої себе (образ «Я» та «Я-концепцію»).

Згідно зі шкалою, яка подана в даній методиці, було визначено три рівні рефлексивності: низький рівень – від 0 до 5 відповідей, середній рівень – від 6-ти до 19, високий рівень – від 20 і більше.

Відповідаючи на питання Хто Я?, Який Я?, Навіщо Я?, студенти проявляють характеристики власної самосвідомості як цілісне уявлення про себе, емоційне ставлення до себе, самооцінку своєї зовнішності, моральних, вольових якостей; у них формується власне світосприйняття.

Для дослідження складових соціально-мотиваційного чинника розвитку професійної самосвідомості особистості студентського віку (потреба в досягненні, в соціальному визнанні, афіліації) ми використали такі методики: опитувальник «Діагностика мотиваторів соціально-психологічної активності особистості», Діагностика мотивів афіліації та мотивів досягнення (авт. А. Мехребіан), методику «Ціннісні орієнтації» (авт. М. Рокич).

Мотивація досягнення, на думку Г. Меррея, виявляється в потребі долати перешкоди і досягати високих показників у праці, самовдосконалюватися, змагатися з іншими і випереджати їх, реалізовувати свої таланти і тим самим підвищувати самоповагу. Даний тест призначений для діагностики двох мотивів особистості – прагнення до успіху та уникнення невдачі.

Таблиця 3

**Рівні реалізації потреби в досягненні студентів 1-х та 4-х курсів спеціальності «Практична психологія» та «Психологія» (n= 200)**

| Рівні    | 1 ВДПУ |     | 1 НПУ |     | 4 ВДПУ |     | 4 НПУ |     |
|----------|--------|-----|-------|-----|--------|-----|-------|-----|
|          | N      | %   | N     | %   | N      | %   | N     | %   |
| Низький  | 1      | 2   | 0     | 0   | 1      | 2   | 2     | 4   |
| Середній | 24     | 58  | 28    | 56  | 25     | 50  | 22    | 44  |
| Високий  | 25     | 40  | 22    | 44  | 24     | 48  | 26    | 52  |
| всього   | 50     | 100 | 50    | 100 | 50     | 100 | 50    | 100 |

Згідно отриманих даних, значний відсоток студентів, які мають середній рівень такої потреби (1-й курс ВДПУ – 58 %; 1-й курс НПУ – 56 %, 4-й курс ВДПУ – 50 %, 4-й курс НПУ – 44 %), не готові до її активної реалізації через недостатнє задіяння соціально-психологічних механізмів її активізації. Низькі показники свідчать про небажання студентів ставити перед собою найвищі цілі у процесі свого професійного становлення (1-й курс ВДПУ – 2 % і 4-й курс – ВДПУ 2 %). Також ми спостерігаємо тенденцію до деякого зменшення високого рівня реалізації потреби в досягненні в студентів спеціальності «Практична психологія» ВДПУ (40 % – ВДПУ 1-й курс; 35 % – ВДПУ 4-й курс). Така ситуація вимагає цілеспрямованої системної корекційно-розвивальної роботи. Позитивна динаміка показників високого рівня реалізації потреби в досягненні від першого до четвертого курсу в студентів спеціальності «Психологія», на нашу думку, пов'язана, передусім, із завершенням у частини студентів кризи студентського віку, прийняттям обраних соціальних ролей та активним процесом становлення професійної самосвідомості. Такі студенти чітко усвідомлюють свої соціальні ролі та наполегливо йдуть до досягнення поставленої мети.

Подальше дослідження полягало у визначенні провідних ціннісних орієнтацій досліджуваних за методикою «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич). Методика включає аналіз двох видів цінностей: термінальних (цінності-цілі) та інструментальних (цінності-засоби). Якій аналіз ми проводили з цінностями, які зайняли перші три позиції, оскільки саме вони є найбільш значущими та актуальними в житті респондентів, і останні три позиції, які є незначущими та малоактуальними. Емпіричне дослідження ціннісних орієнтацій студентства дозволить нам скласти уявлення про деякі аспекти розвитку професійної самосвідомості в студентському віці. Отримані результати дослідження подані у таблиці 4 і 5.

Таблиця 4

**Ієрархія термінальних цінностей у студентів 1-х та 4-х курсів спеціальності «Психологія» (n= 200)**

| Змістова характеристика цінності | ВДПУ 1-й курс    |      | ВДПУ 4-й курс    |      | НПУ 1-й курс     |      | НПУ 4-й курс     |      | Разом            |      |
|----------------------------------|------------------|------|------------------|------|------------------|------|------------------|------|------------------|------|
|                                  | Середнє значення | Ранг | Середнє значення | Ранг | Середнє значення | Ранг | Середнє значення | Ранг | Середнє значення | Ранг |
| Щастя інших                      | 12,3             | 1    | 10,66            | 4    | 12,16            | 3    | 11,96            | 3    | 11,77            | 3    |
| Упевненість у собі               | 11,74            | 2    | 12,8             | 2    | 13,16            | 1    | 12,52            | 1    | 12,55            | 2    |
| Творчість                        | 11,46            | 3    | 13,1             | 1    | 12,44            | 2    | 12,01            | 2    | 12,27            | 1    |
| Розваги                          | 10,8             | 4    | 9,9              | 11   | 10,82            | 5    | 11,52            | 4    | 10,76            | 4    |
| Пізнання                         | 10,7             | 5    | 10,56            | 5    | 8,8              | 11   | 9,08             | 11   | 9,79             | 10   |
| Щасливе сімейне життя            | 10,1             | 6    | 9,92             | 8    | 10,78            | 6    | 11,36            | 5    | 10,54            | 7    |
| Розвиток                         | 9,96             | 7    | 9,7              | 12   | 10,42            | 7    | 9,24             | 10   | 9,83             | 8    |
| Суспільне визнання               | 9,96             | 8    | 12,4             | 3    | 9,92             | 9    | 10,7             | 6    | 10,65            | 6    |
| Продуктивне життя                | 9,56             | 9    | 9,5              | 13   | 9,98             | 8    | 10,26            | 8    | 9,825            | 9    |
| Свобода як незалежність вчинків  | 9,52             | 10   | 10,54            | 6    | 11,94            | 4    | 10,7             | 6    | 10,67            | 5    |
| Наявність хороших, вірних друзів | 9,06             | 11   | 10,1             | 7    | 9,06             | 10   | 9,68             | 9    | 9,48             | 11   |
| Матеріальна забезпеченість       | 8,7              | 12   | 9,22             | 10   | 8,18             | 13   | 9,04             | 12   | 8,79             | 13   |
| Життєва мудрість                 | 8,66             | 13   | 7,72             | 15   | 7,46             | 16   | 8,16             | 13   | 8                | 14   |
| Цікава робота                    | 8,64             | 14   | 8,1              | 14   | 8,26             | 12   | 6,88             | 14   | 7,97             | 15   |
| Краса природи і мистецтва        | 8,62             | 15   | 9,88             | 9    | 7,96             | 15   | 10,34            | 7    | 9,2              | 12   |
| Здоров'я                         | 7,94             | 16   | 7,6              | 16   | 6,68             | 17   | 6,26             | 16   | 7,12             | 17   |
| Любов                            | 7,88             | 17   | 6,5              | 17   | 8                | 14   | 6,72             | 15   | 7,275            | 16   |
| Активне, діяльне життя           | 5,36             | 18   | 5,18             | 18   | 4,58             | 18   | 5,28             | 17   | 5,1              | 18   |

Як видно з узагальнених результатів дослідження, поданих у таблиці 4, перші три ранги серед досліджуваних перших та четвертих курсів обох університетів посіли такі термінальні цінності (цінності-цілі): упевненість у собі – перший ранг (середнє значення 12,56); творчість – другий ранг (середнє значення – 12,28); щастя інших – третій ранг (середнє значення 11,77). Такий вибір домінуючих цінностей, на нашу думку, пов'язаний з тривалим військовим конфліктом на Сході країни; бажанням допомагати іншим; мати рівні права, можливості; підтримувати інших людей в скрутній ситуації, що є очевидним, особливо для чутливої психіки студентів. Окремо хочемо зауважити, що в індивідуальних показниках цінностей для студентів 4 курсу спеціальності «Психологія» важливим є суспільне визнання – третій ранг (середнє значення – 12,41), хоча за узагальненими показниками воно займає лише шостий ранг (середнє значення – 10,66). Зрештою, це пояснюється специфікою майбутньої професійної діяльності, її суспільним характером.

Останні три позиції за узагальненими показниками зайняли такі термінальні цінності, як: активне діяльнісне життя – останній 18 ранг (середнє значення – 5,11); здоров'я (фізичне і психічне) – 17 ранг (7,12); любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною) – 16 ранг (середнє значення – 7,28).

Власне ігнорування чи «заперечення» таких цінностей має дуже негативну тенденцію, оскільки студентами ігноруються важливі сторони (новоутворення студентського віку) становлення їхньої самосвідомості – спрямованість у майбутнє, зокрема в плані професійної діяльності; створення сім'ї на основі духовної близькості, а не меркантильного інтересу; збереження здоров'я на основі ведення здорового способу життя. Таким чином, ці студенти потребують соціально-психологічної допомоги стосовно розвитку вказаних цінностей.

Отримані результати дослідження інструментальних цінностей (цінності-засоби), подані в таблиці 5 дають підстави говорити про їх певну ієрархію, зокрема, перші три ранги серед студентів перших та четвертих курсів обох університетів посіли такі цінності терпимість до думок і поглядів інших – перший ранг (середнє значення  $\Delta = 11,14$ ); широта поглядів – другий ранг ( $\Delta = 11,135$ ); ефективність у справах – третій ранг ( $\Delta = 11,13$ ).

Таблиця 5

**Ієрархія інструментальних цінностей у студентів 1-х і 4-х курсів спеціальності «Психологія» (n= 200)**

| Змістова характеристика цінності     | ВДПУ 1-й курс    |      | ВДПУ 4-й курс    |      | НПУ 1-й курс     |      | НПУ 4-й курс     |      | Разом            |      |
|--------------------------------------|------------------|------|------------------|------|------------------|------|------------------|------|------------------|------|
|                                      | Середнє значення | Ранг | Середнє значення | Ранг | Середнє значення | Ранг | Середнє значення | Ранг | Середнє значення | Ранг |
| Охайність                            | 7,14             | 16   | 6,3              | 17   | 5,54             | 18   | 6,8              | 16   | 6,46             | 16   |
| Вихованість                          | 7,14             | 16   | 7,84             | 16   | 5,88             | 17   | 6,86             | 15   | 6,93             | 15   |
| Високі запити                        | 8,66             | 14   | 9,68             | 8    | 10,74            | 7    | 9,2              | 13   | 9,53             | 9    |
| Життєрадісність                      | 8,74             | 13   | 9,28             | 13   | 7,74             | 14   | 7,3              | 14   | 8,27             | 13   |
| Ретельність, дисциплінованість       | 9                | 11   | 9,92             | 4    | 9,84             | 10   | 10,54            | 8    | 9,83             | 8    |
| Незалежність                         | 10,64            | 4    | 9,3              | 12   | 6,3              | 16   | 3,18             | 18   | 7,36             | 14   |
| Непримиримість до вад у собі та ін.  | 10,42            | 5    | 11,74            | 1    | 7,32             | 15   | 6,54             | 17   | 9,01             | 11   |
| Освіченість                          | 9,92             | 8    | 9,82             | 6    | 8,86             | 11   | 9,5              | 12   | 9,53             | 9    |
| Відповідальність                     | 7,84             | 15   | 8,32             | 15   | 8,44             | 13   | 9,9              | 11   | 8,63             | 12   |
| Раціоналізм                          | 10,34            | 6    | 10,08            | 3    | 12,14            | 1    | 11,02            | 5    | 10,9             | 5    |
| Самоконтроль                         | 94               | 12   | 9,6              | 9    | 8,56             | 12   | 10,7             | 7    | 9,45             | 10   |
| Сміливість, відстоювання своєї думки | 9,08             | 10   | 9,54             | 10   | 11,44            | 4    | 11,14            | 4    | 10,3             | 7    |
| Тверда воля                          | 9,3              | 9    | 8,72             | 14   | 10,6             | 8    | 10,78            | 6    | 9,72             | 9    |
| Терпимість до думок інших            | 10,76            | 3    | 9,76             | 7    | 11,84            | 3    | 12,8             | 2    | 11,29            | 1    |
| Широта поглядів                      | 9,92             | 8    | 9,9              | 5    | 12,6             | 2    | 12,12            | 1    | 11,14            | 2    |
| Чесність                             | 10,04            | 7    | 9,54             | 10   | 10,4             | 9    | 10,3             | 10   | 10,07            | 6    |
| Ефективність у ділах                 | 11,26            | 2    | 11,64            | 2    | 11,14            | 5    | 10,46            | 9    | 11,13            | 3    |
| Дбайливість (піклування)             | 11,68            | 1    | 9,36             | 11   | 11,4             | 6    | 11,88            | 3    | 11,08            | 4    |

Окремо можна зазначити, що в індивідуальних показниках цінностей для студентів 1-х і 4-х курсів важливими є такі цінності, як дбайливість (піклування) – перший ранг – (1 курс ВДПУ –  $\Delta = 11,68$ ), а для студентів 4-го курсу ВДПУ – непримиримість до вад, недоліків у собі та інших – перший ранг ( $\Delta = 11,74$ ); та раціоналізм (уміння логічно мислити, приймати усвідомлені, раціональні рішення для студентів 1-го

курс НПУ ( $\Delta=12,14$ ) – перший ранг, а для студентів 4-го курсу (ВДПУ –  $\Delta=10,08$ ) – третій ранг, що, на наш погляд, визначається їх професійною спрямованістю та набутим практичним досвідом.

Останні місця серед інструментальних цінностей (цінності-засоби) у досліджуваних посіли такі цінності: охайність (здатність утримувати в порядку свої речі, порядок у справах) ( $\Delta= 6,46$ ); вихованість (гарні манери) ( $\Delta= 6,93$ ); незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче) ( $\Delta= 7,36$ ).

Високий рейтинговий вибір певних цінностей та ігнорування інших ми пов'язуємо із тим, що процес соціалізації студентів відбувається в ситуації соціально-економічної нестабільності, ціннісно-нормативної напруженості, яка є характерною для сучасного етапу суспільного розвитку. Тому до певної міри такий вибір термінальних цінностей, на нашу думку, може бути ситуативним, залежним від тих умов, у яких знаходяться студенти, а також від характерних особливостей сімейних цінностей, які вони запозичують у батьків, та цінностей, запозичених від безпосереднього найближчого оточення, зокрема ровесників.

Отже, розвиток професійної самосвідомості майбутнього фахівця-психолога обумовлений цілим рядом соціально-психологічних детермінант, серед яких ціннісні орієнтації займають одне з чільних місць.

**Висновки.** Таким чином, на підставі проведеного аналізу літературних джерел, а також виконаного емпіричного дослідження можемо зробити узагальнення, що провідними соціально-психологічними детермінантами становлення професійної самосвідомості в студентському віці є такі компоненти: соціально-когнітивні (рефлексивність, образ-Я, цілепокладання); соціально-афективні (соціальна оцінка, самооцінка, ставлення, самоставлення); соціально-мотиваційні (потреба в утвердженні, потреба в досягненні, потреба в афіліації); соціально-конативні (соціальний статус, соціальний контроль, соціабельність).

Рівень сформованості складових соціально-психологічних детермінант становлення професійної самосвідомості та особливості їх змістових характеристик визначають особливості розвитку професійної самосвідомості студентів, зокрема тих, що отримують фах психолога. Так, студенти-психологи, які мають низький рівень розвитку складових означених груп детермінант, мають нижчий рівень розвитку професійної самосвідомості, ніж студенти з високим рівнем їх розвитку, що й визначає напрям та зміст нашої подальшої роботи щодо активізації соціально-психологічних ресурсів професійної самосвідомості студентів – майбутніх психологів.

### Література

1. Мерзлякова О. Л. Саморозвиток старшокласників: модель процесу та шляхи його активізації / О. Л. Мерзлякова // Проблеми сучасної психології. – 2010. – Випуск 7. – С. 423-432.
2. Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в студентському віці: Монографія / С. О. Ставицька. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 727 с.
3. Столин В. В. Самосознание личности : Монография / В. В. Столин. – М. : Изд-во Московского университета, 1983. – 284 с.
4. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении : Монография / В. А. Татенко. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 404 с.
5. Титаренко Т. М. Постмодерні концептуалізації понять «особистість» та «життєвий шлях» / Т. М. Титаренко // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 83-96.
6. Шахов В. В. Становлення професійної самосвідомості студента-психолога // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 49 / Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2017. – С.178–183.
7. Шахов В.В. Формування компетенції самоорганізації навчально-професійної діяльності як чинника розвитку професійної самосвідомості студентів-психологів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 55 / Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2018. – С.197-203.
8. Шахов В. І., Шахов В. В. Професійна ідентичність психолога як складова його професійної самосвідомості // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 53 / Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2018. – С.238-244.
9. Шахов В. І., Шахов В. В. Динаміка розвитку фахово важливих якостей у структурі професійної самосвідомості студентів спеціальності психологія // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. – 2019. – Випуск 57. – С.200-206.
10. Шахов В. І., Шахов В. В. Психологічні особливості формування професійної ідентичності студентів – майбутніх психологів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. – 2019. – Випуск 58. – С.208-214.

### References

1. Merzliakova O. L. Samorozvytok starshoklasnykiv: model protsesu ta shliakhy yoho aktyvizatsii / O. L. Merzliakova // Problemy suchasnoi psykholohii. – 2010. – Vypusk 7. – S. 423-432.

2. Stavytska S. O. Dukhovna samosvidomist osobystosti: stanovlennia i rozvytok v studentskomu vitsi : Monohrafiia / S. O. Stavytska. – K. : NPU im. M.P. Drahomanova, 2011. – 727 s.
3. Stolyn V. V. Samosoznanye lychnosti : Monohrafiia / V. V. Stolyn. – M. : Yzd-vo Moskovskoho unyversyteta, 1983. – 284 s.
4. Tatenko V. A. Psykholohyia v sub'ektnom yzmerenyy : Monohrafiia / V. A. Tatenko. – K.: Vydavnychiy tsentr «Prosvita», 1996. – 404 s.
5. Tytarenko T. M. Postmoderni kontseptualizatsii poniat «osobystist» ta «zhyttievyi shliakh» / T. M. Tytarenko // Psykholohiia i suspilstvo. – 2009. – № 4. – S. 83-96.
6. Shakhov V. V. Stanovlennia profesiinoi samosvidomosti studenta-psykholoha // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Pedahohika i psykholohiia: Zb. nauk. prats. – Vypusk 49 / Redkol.: V.I. Shakhov (holova) ta in. – Vinnytsia: TOV «Nilan LTD», 2017. – S.178–183.
7. Shakhov V.V. Formuvannia kompetentsii samoorhanizatsii navchalno-profesiinoi diialnosti yak chynnyka rozvytku profesiinoi samosvidomosti studentiv-psykholohiv // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Pedahohika i psykholohiia: Zb. nauk. prats. – Vypusk 55 / Redkol.: V.I. Shakhov (holova) ta in. – Vinnytsia: TOV «Nilan LTD», 2018. – S.197–203.
8. Shakhov V. I., V. V. Shakhov. Profesiina identychnist psykholoha yak skladova yoho profesiinoi samosvidomosti // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Pedahohika i psykholohiia: Zb. nauk. prats. – Vypusk 53 / Redkol.: V.I. Shakhov (holova) ta in. – Vinnytsia: TOV «Nilan LTD», 2018. – S.238–244.
9. Shakhov V. I., V. V. Shakhov. Dynamika rozvytku fakhovo vazhlyvykh yakosteï u strukturi profesiinoi samosvidomosti studentiv spetsialnosti psykholohiia // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: pedahohika i psykholohiia. – 2019. – Vypusk 57. – S.200–206.
10. Shakhov V. I., Shakhov V. V. Psykholohichni osoblyvosti formuvannia profesiinoi identychnosti studentiv – maibutnikh psykholohiv // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: pedahohika i psykholohiia. – 2019. – Vypusk 58. – S.208–214.

**Стаття надійшла до редакції 18.03.2020 р.**